

PATRIMONI ARTÍSTIC DE LES ESGLESIES DE SANTA MARIA DEL CAMÍ

APORTACIÓ A LA HISTÒRIA DE LES BELLES ARTS

La parròquia de Santa Maria del Camí es troba confirmada en la Bulla d'Innocenci IV del 14 d'abril de 1248. A mes d'una església que existí al segle XIII a l'entorn de Son Torrella i de la qual queden unes poques referències,¹ hem tengut tres esglésies parroquials de caràcter definitiu. La primera que aixecaren els conqueridors i dotada per Bernat de Santa Eugènia situada al principi, a l'esquerra, del camí del poble a Coanegra, prop de la carretera d'Inca,² i la segona i l'actual situades al mateix lloc, vora l'antic camí de Muro.³

Patrimoni d'esglésies anteriors que es conserva.

Retaule de Santa Maria del Camí

El dilluns dia 9 de novembre de 1385 es fa una talla "per lo retaule de la Igleç" en que es recolleixen 29 ll. i 2 s. Hi ha 25 contribuents. L'existència del retaule a l'altar major de la parròquia és corroborada per la majoria d'actes de les Visites Pastorals de segles posteriors. A partir de 1718 amb l'actual parròquia desapareix el dit retaule i en canvi el trobam a la Casa de la Vila on es conserva. És la figura més antiga de Santa Maria del Camí que poseïm, d'autor desconegut i que encara es podria haver venerat a la primera parròquia.⁴

L'Assumpta

"Mes donareu vos dit clavari del diners comuns deu lliures y set sous a mestre Gaspar Gener Imaginayre. 10 ll. 7 s. Jo Gaspar Jener es-

¹ i ² A.H.M. "Cohanegra, Tom I "Manuscrit del Paborde Jaume escriptures particulars .

³ A.H.M. A través de les escriptures particulars del "Llibre de Capbreuacions Casa Oleza de 1680 a 1713".

⁴ La dita talla està publicada íntegra per Mn. Joan Vich, al B.S.A.L. Tom XXIII, pàg. 408.

cultor confes avar rabut deu liures y set sous dic X l. 7 s. y son per altrapagament de la figura e feta de Santa Maria j dites deu liures e rabudes per mans de mestre Bartomeu Orach. Fet a 4 octubre any M dLXXXV".⁵

El 10 de novembre següent visitava la parròquia el bisbe Vich i Manrique; de la capella de St. Sebastià diu que s'hi troba la figura "novament feta de la Assumptio", mana que "la seva pastera" sia pintada per dins i per fora.⁶

El Llit de la Mare de Déu d'Agost actual és del segle XVIII, adient amb les proporcions de la parròquia actual, però la imatge de la Mare de Déu és l'antiga. El rector Caldentey el 2 de gener de 1861 diu al bisbe que la dita imatge "és molt antiga".⁷ A partir del segle passat ha estat restaurada en diverses ocasions. Habitualment es guarda a la sala anomenada La Pietat dins una vella caixa, que possiblement és la pastera de que parla el bisbe Vich.

El Sant Crist

Dia 1 abril de 1704 "A mestre Honofre Ribot, escultor, 12 L. a compliment per una figura del Sant Cristo a feta per orde dels Jurats".⁸ Es la mateixa que es conserva a la capella actual com veurem en parlar de dita capella.

Patrimoni d'esglésies anteriors desaparegut.

"Jo Mateu Gallart, pintor e rabut quinsa lliures j quatre sous dels diners comuns de la vila, del senyer en Gabriel Canyelles, clavari de dita vila j dites quinsa lliures son a compliment de tot lo preu ma viant de donar de dit retaule de dita sancta Margalida".

Fet a XX mars any M dlxx. XV ll. IIII s.

"Mes vos dit clavari dels diners comuns X L. a Mosen Toni Amer per un encencer a pagat la vila. Fet a IIII jener any mil d l xx ii j. X L.

"Mes a Toni Amer, argenter 2 l. 4 s. per un pitxeret, a 30 setembre mil d l xxviii"

"A Bartomeu Frau brodador 2 l. 8 s. i son a compliment de la casulla i pali ha adobat de dita vila. Fet a 10 febrer M. d.L. XXXIII

⁵ Llibre del clavari de la dita vila de l'esmentat any.

⁶ Arxiu episcopal. Visita Pastoral de la data esmentada.

⁷ A.E. Lligall de Sta. Maria del Camí; Ofici del rector al bisbe.

⁸ Llibre del clavari.

“A Miquel Vidal argenter setse lliures y son per 14 ll. 7 s. 6 diners de plata que ha faltat en lo claze, lo que se li es entregada a 3 nov. 1657

“Mes he rebut jo Miquel Vidal argenter 4 ll. per adobar la custodia 22 novembre 1657⁹”

L'actual església parroquial

El primer pagament de les seves obres s'anota el 29 de juny de 1702 però poc després l'obra queda paralitzada, apenes es fa res, segurament degut a la guerra de Succió. El conjunt parroquial es construí en dues etapes, la primera — de la que vaig a parlar seguidament — de 1714 a 1748 sota l'empenta del rector Pere Joan Castanyer i Maiol, de Sóller, i la segona de 1750 a 1774 sota la del rector Mora. Les festes de la benedicció tingueren lloc els dies 11 i 12 de setembre de 1718 però sols hi hauria edificat el presbiteri i les dues primeres voltes amb les corresponents capelles. El 30 de novembre de 1716 es pagaren 60 ll. “per trenta llenyams de la segona navada”. L'edifici material no quedà totalment bastit fins en 1737.¹⁰

Arquitectura

Mestre Lluç Mesquida, el notable mestre d'obres santamarier, constructor d'esglésies rep el 26 de maig de 1703, 38 ll. “per ell y sos companys” torna apareixer sis vegades més de 1703 a 1707 i de 1714, quan es comencen seriosament les obres, fins a 1725, 25 vegades. Rep un total de 131 ll. 15 s. A vegades se li dona el títol de mestre Lluç Mesquida, major o mestre Lluç Mesquida de Ciutat. Evidentement es trata de la mateixa persona perque un i altre nom deixen d'aparèixer en 1729 quan mor a Palma Lluç Mesquida i mai han aparegut els dos noms junts els dies que es feien els pagaments. A les obres surt un altre “Lluç Mesquida, menor”.

⁹ Aquestes notes del patrimoni ja desaparegut estan preses del Llibre del Clavari dels anys corresponents.

¹⁰ “Llibre de comptes de les entrades de la iglésia de la vila de Santa Maria de 1702 a 1774”. Consta de 140 fols. de l'1 al 21 hi consten les entrades. Del 23 al 25 hi ha unes notes posteriors a la construcció del temple. La pàg. 22 i de la 26 a la 69 estan en blanc. De la 70 a la 170 les aixides. És vulgarment conegut pel “Llibre de l'Obra”. Quan no digui altra cosa les notícies estan preses de dit llibre, i la data corresponent.

En tot el Llibre de l'Obra no apareix el nom concret de qui és l'autor del projecte de la parròquia. Quadrado i Furió, seguint la tradició l'atribueixen a Lluç Mesquida. Jo també la don per certa. Lluç Mesquida duia només la direcció de les obres de la parròquia, vivia a Ciutat i el seu nom no apareix ni de molt amb la freqüència dels que hi treballaven cada dia.

El 4 de juny de 1841 l'econom Joan Mesquida, que havia nascut a Santa Maria en 1799 i que va conèixer amb gent que vegegés les obres de l'església, demana una ajuda econòmica al bisbe per la taulada i li diu: "Edificio sin duda digno de mucha tención... por admirarse en él, el genio, astro y destreza de los arquitectos naturales del mismo pueblo".¹¹ Com veurem hi treballaren també altres santamarieris.

Referent a mestre Lluç Mesquida estic preparant un estudi sobre la seva identificació. Els autors de les Belles Arts a Mallorca atribueixen totes les obres de Lluç Mesquida a una sola persona. En realitat eren tres, que tenien el mateix nom i primer llinatge de tres generacions distintes de la mateixa família.¹²

Escultors

10 setembre de 1718.— "A Joan Antoni Homs per les claus y scut de la cupinya, 45 ll."

Es tracta solament de les claus de les dues primeres voltes, les úniques existents, i de la cupinya.

En 1734 comença a treballar mestre Gaspar Homs i el seu nom apareix en 30 ocasions fins a 1741. A vegades no s'especifica el seu treball. Quasi sempre es anomenat escultor. Dugué a terme les claus de la nau de l'església que feien falta i les de les capelles i segurament el llevar els nírvs de les voltes. Rep un total de 244 ll. 15 s. 6 d.

2 juny 1734 "A mestre Gaspar Homs, escultor per tres claus de les capelles, 14 ll. 5 s. 4 d. El 28 de juliol de 1735" A mestre Gaspar Homs per una clau major, 10 ll.

Aquestes claus iniciades per Joan Antoni Homs i seguides després per Gaspar Homs ostenten llavorat l'escut de la vila: un romb que te a la mitja part inferior les quatre barres vermelles de la dinastia catalana sobre fons daurat i a la part superior Santa Maria del Camí. La de baix del cor té el mateix motiu, però de forma distinta.

¹¹ Arxiu Episcopal, ofici solt del lligal Segon de la parròquia de Santa Maria del Camí.

¹² Llibres parroquials de baptismes i defuncions de Sta. Maria del finals del segle XVII i dels de St. Miquel de Palma del principis del XVIII i Llibres del clavari de la vila de finals de XVII.

Pintura

Acabada l'església, el pintor Josep Martorell hi exerceix el seu art. Pinta les teles situades entre la cornisa i les voltes, una damunt cada capella i una a cada part de la claraboia, 14 en total. Totes representen escenes de la vida de Maria, titular del temple i Patrona de la vila. També les teles que en altre temps cobriren els canons de l'orgue i ara estan a capelles diverses, una major de santa Cecília i dues menors de Santa Catarina i St. Joan Evangelista són de Martorell i sens dubte deu esser-ho la de St. Joan Baptista de la capella de la font del baptisme que es feu el mateix temps. El nom de Josep Martorell apareix 12 vegades al llibre i rep un total de 277 ll. 9 s. 4 d.

Vegem unes mostres:

7 agost 1735 "per tela per 4 llunetos, 9 ll. 1 s. 4 d."

2 desembre 1735 "A mestre Josep Martorell per quatre llunetos, 60 ll".

13 agost 1735 "A mestre Josep Martorell per les teles de l'orga 21 ll."

21 desembre 1739 "A Mateu Ferrer, pintor, 2 ll. 10 s."

Orfebreria

28 febrer 1708 "A Carlos Pomar, argenter per el valor de una caps de plata y globet daurat que ha de servir per aportar el viatic als malalts de foravila, 10 ll. 11 s."

2 desembre 1739 "A Josep Fuster, argenter per globo or y clau de plata y mans, 27 ll. 3 s."

Música

El nou orgue corresponent a l'església nova anà a càrrec de la vila.

16 octubre 1742 "A mestre Damià Caimari, fuster, substituït de D. Lluís Navarro, 50 lliures per lo orga que ha fet per la parròquia".

El mateix Caimari rep també 50 ll. pel mateix concepte cada un del anys 1745, 46 i 47. Son les úniques notícies referents a l'orgue.¹³

Segona etapa

El 20 de juliol de 1750 feia l'entrada el nou rector Mn. Francesc Mora i Vicenç,¹⁴ natural de Palma,¹⁵ que prontament duia a la pràc-

¹³ Llibre del clavari de la vila, dates indicades.

¹⁴ Llibre del clavari, dates indicades.

¹⁵ Pel seu testament davant el notari Jaume Simó, el 17 maig de 1769.

tica la part complementària, ben important de l'església: el campanar, les façanes principal i la de llevant, els dos portals de pedra viva, presbiteri i retaule major. Els plans d'aquestes obres ja no son de Lluç Mesquida.

¿Qui és doncs l'autor? El llibre de l'Obra tampoc ho diu expressament. El 31 de desembre de 1761 anota el llibre: "Al director de la obra qui ha fet les plantes del campanar, frontis, portals y altar major un regalo que valgué 31 lliures". Quan es feu aquest obsequi feia ja deu anys que les obres estaven en marxa. El dit autor seria — era — Fra Albert Borguny, llec dominic. S'el veu actuar a través d'aquests anys en la direcció de les obres sens rebre paga determinada sinó, que se li fan sempre obsequis, per ex.: 5 agost de 1769 "A Fray Alberto Borguny en agraiment de lo que fa en el Quadro Major, 11 ll. 6 s. 8 d." 12 abril 1770 "A Fray Alberto per regalo 9 ll. 10 s. Furió també atribueix dites obres a Albert Borguny.¹⁶

Campanar

El comença el 3 de maig de 1751 — ho sabem pels 9 s. i 2 d. d'ani-sat que es comprà per brufar l'aconteixement —. El 18 d'agost de 1753 "se posa la bolla y la fletxa del campanar que pesa 54 lliures y mitxa y valgué 7 ll." El mes de desembre del mateix any es paga la primera partida de rajoles blaves duites de Barcelona.

Portals

El 20 de novembre de 1756 es comença la feina del portal major en que hi treballen el mateix temps dos escultors, mestre Rafel Torres, qui hi feu 31 jornals i no volgué cobrar res, i mestre Francesc Obrador qui hi treballà 63 jornals a raó de vuit sous cada un. Rebé un total de 25 ll. 4 s.

El 17 de maig de 1759 es començà el portal segon i les obres d'escultura van a càrrec de Jaume Moyà de Binissalem i Nadal Balle de Santa Maria, d'aquest darrer en tornaré parlar. Al gener de 1761 ja s'acaba el dit portal perquè el dia 16 de dit mes s'adquireixen algunes peces "per les armes del portal petit". El jornal ordinari de Jaume Moyà era de sis sous, el de Nadal Balle de cinc i mig. És difícil saber quants de jornals hi dedicaren, perquè tant l'un com l'altre, sobre tot el segon, fan feina molts d'anys a l'església.

¹⁶ "Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca". A l'apartat dedicat al propi Borguny.

Presbiteri i Retaule Major

“El 14 de maig de 1762 se començaren los pedestrals de lo altar major y fonch el mestre Nadal Balle desta vila qui fonch mestre sens haver estat a mosso, ni ser fill de mestre”.

De la part de la fusta és el mestre, Bartomeu Sureda de Ciutat qui va rebre 550 ll. pel retaule major. També les portes dels dos portals són d'ell. L'escultor Rafel Torres torna aparèixer per dirigir el daurar el Quadro Major quatre dobletes, son 22 ll. 13 s. y quatre”. Va rebre un total de 131 ll. 5 s. 4 d. El jornal ordinari era de vuit sous, i en 1773, tant contents devien estar d'ell, seli entregaren 15 ll. i 10 s. perque els jornals li sortissin a deu sous cada un. També l'escultor Jaume Febrer va treballar 56 jornals al presbiteri a raó de vuit sous diaris.

Es gastaren 223 ll. 7 s. i 8 d. per 6.500 pans i 400 lliures d'or i 15.300 pans de plata que s'adquirien ordinàriament al Sr. Terreta.

Les cinc estàtues anaren a càrrec de l'escultor Pere Joan Obrador qui va percebre per elles 260 ll. A dins el templet Santa Maria del Camí sobre la bolla del món, un poc més baix a la seva dreta Sant Francesc d'Assís, el sant patronímic del rector i a l'esquerra Sant Tomàs d'Aquino, el rector era fervent tomista. Fora del templet Sant Pere i Sant Pau. El 30 maig de 1771 “Per el sagrariet de màrmol portat de Génova, 17 ll. 3 s.” Encara es conserva al retaule.

El 26 de febrer de 1775 es beneí el retaule major. Xurrigueresc delirant. S'havia clos meritòriament l'obra de l'església que amb lleus interrupcions havia durat uns 60 anys.

Altres obres de la segona etapa

Pintura

11 juny 1754 “Per teles y paper de la Casa Santa al Sr. Joan Muntaner pintor una dobla de vint 22 ll. 13 s. 4 d.”

4 octubre de 1754 Rep el dit Muntaner “per una post de sapí y pintar los pedestrals per lo altar de tela, 3 ll. 2 s.”

Orfebreria

18 gener 1771.— “Un salpaser a Josep Bonnín 34 ll. 10 s. i 4 d.”

Parròquia de Santa Maria del Camí. Santa Cecília de Josep Martorell
(segle XVIII).

(Foto J. Juan Toms)

Música

Any 1758.— “Al Rt. Francesc Mora, rector de la vila, 5 ll. 13 s. i 4 d. per tantes en donà a Jordi Bosch per el treball de trempar y adobar lo orgue de la parròquia de Santa Maria”.¹⁷

Any 1765.— “A Jordi Bosch, organista, per un registre de clarins fet a lo orgue de Santa Maria, 5 ll. i 2 s.”

30 març de 1765.— Per mantenir mestre Jordi Bosch 43 dies y un companyero seu 21 dies a la meva taula y donarlos llit per compondre los orgues y posar los clarins que se feren nous, 12 ll.”¹⁸

Ball i Teatre

27 setembre 1757.— “Per un vestit per la Dama del Ball de Cossis, 6 ll. 12s. i 4d.”

7 oct. Id.— “Per 4 dotzenes de cascavells, 34 s.”

3 nov. Id.— “Per una pell de cabra per les xeremies 1 ll.”

Aquest grup de cossis devia ser de la parròquia o al menys hi tendria qualque relació ja que del seu fons es pague el que acap de dir.

19 octubre 1768.— “Mes de un dia que uns titareros donaren lo que guanyaren a la obra son 5 ll. 8 d.”

19 octubre 1768.— “Mes el temps que feren uns entremesos per la obra son 20 ll. 2 s.”

La Sagristia

Rebut per la construcció de la sagristia i alguns objectes destinats a la mateixa.

6 de febrer de 1779.— A Nadal Balle, picapedrer “230 ll. 2 s. i 6 d. per fer la sacristia de estuco y la casa de darrera la Iga”, per 18 jornals de la mia facultat”.¹⁹

7 de gener de 1779.— A Pere Joan Obrador, escultor, “14 ll. 17 s.

1779.— “Per mestre Pere Joan Obrador per fer feina de los adornos... y creu y daurar los poms 6 ll. 8 s.”.²⁰

el 7 de gener de 1779, mestre Bartomeu Sureda, fuster rep el darrer termini per un total de 341 ll. 17 s. i 5 d. per les calaixeres.”²¹

¹⁷ i ¹⁸ Llibre del clavari de la vila.

¹⁹ Llibre de Albarans de la obre pia del Molt Rt. Pere Joan Castanyer” a l'arxiu parroquial. Les dites obres es feren baix la direcció del rector Mora, aquest mor el 7 de gener de 1779, data de molt dels rebuts esmentats.

²⁰ “Nota de lo que he gastat per la sacristia”. Manuscrit del rector Perelló. A. E. Lligal V. del documents del Rector Caldentey.

²¹ Llibre de Albarans. Id.

8 abril 1782.— “Per un lavatori de Génova, conforme recibo 32 ll. 7 s.”²²

18 octubre 1777.— L'argenter Nicolau Bonnín rep el darrer termini per un total de 150 ll. 10 s. i 8 d. per dues creus i dos rellicaris de plata. El 7 de gener de 1779 el mateix rep 154 ll. 18 s. i 8 d. per la creu de plata de la Vera Creu. Aquesta du les inicials de P.J.C. i té el dibuix d'un castanyer.

26 de juny de 1831.— L'argenter Josep Bonnín “ha rebut del Sr. Rector 4 ll. 7 s. i 2 d. per la corona de plata del Bongesús de la sacristia”.²³

Teles

El rector Pere Joan Castanyer. “A mestre Melcion Borràs, pintor 25 ll. 12 s. i 4 d. per el valor de un retrato ha fet de orde nostre per conta de esta vila del molt Rt. Dr. Pere Joan Castanyer, olim rector de esta parroquia, Protector y Director de la Obra de la iglesia de dita parroquia”.²⁴

El rector Rafel Caldentey. Del mateix tamany que l'anterior, firmada per Agustí Buades. Per tradició sabem que es col·locà poc després de la mort de dit rector, esdevenguda en 1887.

El bisbe Joan Perelló de Pere Barceló, signada i datada pel seu autor en 1928.²⁵

Al Cor

Santa Maria del Camí.— Tela de grans proporcions de Joan Aragó. El 30 de març de 1719 costà 18 ll. 2 s. 8 d.²⁶

Capelles

De 1834 a 1845 en que fou rector Mn. Antoni Esteve i Costa, natural de Sineu es fabriquen la majoria de retaules de les capelles. De 1853 a 1887 anys del rectoratge de Mn. Rafel Caldentey i Perelló, de Manacor es completà l'església i es construí la capella fonda del Roser i la rectoria.

²² Nota de lo que he gastat Id.

²³ Llibre de Albarans Id.

²⁴ Llibre del clavari de la vila.

²⁵ Aquest quadre i el que es guarda a la casa de la vila del mateix bisbe costaren 1.000 pts. cada un. (Lista de donatius i despeses de les festes del bisbe Perelló, any 1928. Arxiu Parroquial).

²⁶ Corona Poítica a Santa Maria del Camí. Andres Bestard Mas. pàg. 7.

Capelles de la dreta, des del presbiteri al portal major.

Sant Antoni.— “En dicho año (1840) se ha pintado la mitad de la capilla de San Antonio por dicho Bernardo Matas y una escalera nueva para el monumento del triduo de Semana Santa y de la Asunción de la Virgen...”.²⁷

El 15 de març del dit any es donen a Bernat Mates 31 ll. per treballs de dita capella, a compte.²⁸ Les imatges de St. Antoni i de St. Sebastià de la part superior deuen ésser del mateix escultor.

Sant Crist.— Per ésser d'antic la família d'Oleza la protectora d'aquesta capella no es troba cap referència de la mateixa a l'arxiu parroquial. D. Josep d'Oleza i d'Espanya creu que el retaule actual no s'aixecà fins a principis del segle passat a impuls de la seva família, l'escut de la qual corona el dit retaule.

La imatge però del Sant Crist és evidentment anterior a la capella. Deu ser la de l'escultor Ribot de principis del XVIII, de què he parlat ja.

Primitiva capella del Roser.— El 25 de març de 1835 es beneeix una tela de la Mare de Déu del Roser²⁹ de Miquela Umbert³⁰ i el 20 d'abril següent una altra de santa Llúcia per col·locar a la part superior de la capella.³¹

“El abaix firmat fas fé que Da. Miquela Umbert, pintora ha rebut de D. Andreu Cañellas, pre. quinze lliures, onze sous per el treball de pintar la figura de Sta. Llúcia V. y M. que està damunt el nicho de N. S. del Roser de la Igla. Parroql. de Sta. Ma.

Santa Ma, y 16 agost de 1835

Antoni Esteva, rector³²

En 1839 es fabrica el retaule. L'escultor Bernat Matas va rebre per ell la quantitat de 110 ll. 13 s. i 8 d. el treball havia durat quatre mesos.³³ Una imatge de talla de la Mare de Déu del Roser d'Antoni Llabrés³⁴ substituï la tela d'Umbert, que encara ara es conserva enrollada a l'interior del retaule i ha servit fins als nostres dies per tapar la imatge els dies de Passió.

Aquesta capella desaparegué anys després, substituïda per la capella fonda del Roser de la qual parlaré expressament.

²⁷ “Llibre de Determinacions del Reverend Comú, pàg. 34. A. P. Sigla LL.R.C.

²⁸ Llibre de la Obreria de Sant Antoni, pàg. 6 i següents. Els llibres d'Obreries i de capelles es troben a l'arxiu parroquial, la seva sigla es A.P.

²⁹ “Llibres del Gasto y Recibo de Ntra Sra. del Roser”, sens foliar.

³⁰ Furió, “Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de Bellas Artes”. pàg. 292.

³¹ ³² i ³³ “Llibre de Gasto y Recibo”. Id.

³⁴ Furió, Id. pàg. 173.

Santa Bàrbara.— No existeixen notícies importants. La imatge es anterior a 1853.³⁵

A l'altura de l'altar hi ha una petita imatge de la Mare de Déu de la Salut col·locada en 1865.³⁶ La tradició diu que la esculpí Bernat Matas a Santa Maria el temps que hi estava refugiat, degut al còlera de Palma.

Les Ànimes. No ha pogut trobar res escrit del seu retaule en forma de tríptic i pintures. Pareixen de principis del segle passat.

La Immaculada.— El 25 de març de 1840 el rector Esteva bené la tela de la Immaculada de Damià Boscana "que es el primer ensayo de su genio artístico".³⁷ En diverses partides del mateix any Bernat Matas rep un total de 47 ll. pel retaule,³⁸ que no deu esser la quantitat total.

El 20 d'agost de 1840 s'entreguen a Bernat Matas 11 ll. a compte de la imatge de la Puríssima que ha de fer.³⁹ El 26 de novembre de 1866 — 26 anys més tard — es donen al mateix escultor 37 ll. 2 s. pel valor de la imatge de la Puríssima per col·locar al seu altar.⁴⁰ Si es tracta de dues imatges distintes, que tanmateix son del mateix artífex, una d'elles és la que actualment s'hi venera.

La tela de Damià Boscana es guarda al cor i ha servit per tancar la imatge els dies de Passió.

La tela de St. Bonaventura de la part superior del retaule és del germà de Bernat Matas,⁴¹ no es diu el nom.

Altra pintura: "Recibí de los obreros del Corazón de Maria de la parroquia de Santa María 14 libras desta moneda importe del cuadro al oleo q. he pintado de dicho Corazón y su correspondiente marco. Palma 14 agosto 1858. Bartolomé Bordoy".⁴² No m'ha estat possible saber on ha anat a parar aquesta tela.

Capelles de la part esquerra del presbiteri al portal major.

Sant Josep.— El magnífic retaule del Beat Gaspar de Bono de pedra viva del terme tallat per Nadal Balle pel convent de mínims de Santa Maria⁴³ amb motiu de la exclastració dels frares fou traslladat a la parròquia entorn de 1840⁴⁴ i es dedicà a St. Josep. La imatge del sant és més recent:

³⁵ Rebut solts. A. P.

³⁶ Noticiari Rector Caldentey, recullit per Mn. Joan Vich. Caixó IV, Arxiu Eppiscopal. Sigla A. E.

³⁷ Ll. R. C. pàg. 34.

³⁸ "Libro de Cuentas de la Purísima", pàg. 34.

³⁹ Rebut solt (Sigla R. S.) A. P.

⁴⁰ "Obrería de la Purísima" sens foliar.

⁴¹ Ll. R. C. pàg. 34.

⁴² R. S.

⁴³ Furió, Id. pàg. 90.

⁴⁴ Mn. Pere Torres Siquier; "Notes Históricas del Convent de Santa María". Pleg mecanografiat de 28 pàgines. Arxiu del Convent pàg. 10.

“Recibí del Sr. D. Rafael Caldentey, Pbro. y rector de la villa de Sta. María ciento y nueve libras, doce sueldos las que son el importe de una figura de San José que he hecho por cuenta de dicho señor, esto es la figura ciento y ocho libras y el cajón una libra doce sueldos. Palma y 4 enero de 1861 Miguel Torres. Son 109 l. 12 s.”⁴⁵

L'11 de març de 1866 Vicenç Matas rep “treinta y cuatro duros, valor de una imagen de San José”.⁴⁶ El rector en el “Llibre de la confraria” ens diu que la primera era per la capella i la segona per posar a l'altar major per les festes;⁴⁷ aquesta ara es troba al cor.

Any 1875.— “Son data ochenta y ocho escudos, valor de una figura grande al olco que representa el patrocinio del Santo Patriarca.”⁴⁸ No consta el nom del pintor, es atribuïda a Bernat Matas.

Cor de Jesús.— Al principi es dedicà la capella al Nom de Jesús. Diu el Llibre de la Confraria⁴⁹ corresponent a 1841:

Al Rd. Comú per Completas, ofici y processó en la benedicció de la figura del Sant Nom de Jesús	3 ll. 10 s.
Mes al P. Junípero Serra per dos sermons	4 ll.
Mes per cera y candelas	3 ll.
Mes per murta y aigordent	18 s.

La festa anyal es solia celebrar el dia de Cap d'any o el primer diumenge de gener, el segon diumenge de cada mes es feia processó.⁵⁰

El 29 setembre 1764.— “Al Sr. Josep Bonmín per una coroneta de plata per el Bon Jesús de les procesons del segon diumenge 3 ll. 6 d.”⁵¹

En 1843 es trasladà a la dita capella el retaule del Beat Nicolau de Longobardi del convent.⁵² En temps recents la capella es dedicà al Cor de Jesús.

“Recibí del Sr. Rector de Santa María la cantidad de setenta duros importe de una imagen del S. S. Corazón de Jesús para aquella parroquia. Palma 12 de julio de 1895. Marcos Llinàs”.⁵³

Del mateix escultor hi ha un altre rebut de “Diez duros para los candeleros de dicha capilla”.⁵⁴

A la paret de l'esquerra hi ha dos quadrets l'un del Cor de Jesús i l'altre del Cor de Maria. S'en veuen també d'iguals a algunes altres esglésies de Mallorca. És un obsequi de Monsenyor Francesc Cabrera

⁴⁵ i ⁴⁶ R. S.

⁴⁷ i ⁴⁸ Nota a l'apartat de la Confraria de St. Josep. A. P.

⁴⁹ i ⁵⁰ Llibre de la confraria del SSm. Nom de Jesús” sens foliar. A. P.

⁵¹ Ll. O.

⁵² Mn. Pere Torres, Id. pàgs. 10 i 14.

⁵³ i ⁵⁴ R. S.

que els havia rebut de la Real i imperial arxiduquesa Beatriu d'Àustria, filla del Duc de Mòdena Francesc IV i mare del rei d'Espanya D. Carles i de D. Alfons Carles. Foren rebuts el 19 de setembre de 1858.⁵⁵

Sant Isidre.— La benedicció del retaule es verificà en 1854.⁵⁶ Crec que deu esser de Bernat Matas perquè l'any anterior va percebre 92 ll. per daurar-lo.⁵⁷

La imatge del sant Llaurador es de l'escultor Francisco Herrera,⁵⁸ del segle XVIII, obsequi del bisbe Anastasi d'Estarripa a la nostra parròquia.⁵⁹ Havia estat beneïda el 29 novembre de 1719.⁶⁰

A la paret de la dreta s'hi conserva l'antiga tela de l'orgue, de Santa Cecília de Josep Martorell⁶¹ de que ja de parlat, i baix del dit quadro una fornícula de fusta amb un Bet-lem beneït per la festa de la Epifania de 1881.⁶²

Santa Caterina Thomàs.— Amb motiu de la beatificació de Catarina Thomàs en 1792⁶³ es decidí dedicar-li una capella que existia ja — feia poc — en 1800.⁶⁴ És sens dubte la primera capella de la parròquia que tengué retaule, no coneixem el seu autor, però les seves columnes jòniques han servit de norma pels altres retaules. La imatge de la santa mallorquina que temporalment havia viscut a la possessió "Es Cabàs" d'aquesta població⁶⁵ es d'Antoni Llabrés.⁶⁶

A la paret de l'esquerra s'hi troba la tela de Joan Bestard: Ramon Llull, als peus del Sant Crist.⁶⁷

CAPELLA FONDA DEL ROSER.— S'iniciaren les obres el 5 de juny de 1857 s'acabaren el 6 d'octubre de 1860.⁶⁸ És una capella redonada que té dues capelles menors per banda a més de la central. El director fou el mestre d'obres de la localitat Antoni Matas.⁶⁹ El rector Caldentey deia al bisbe que les obres havien costat 4.103 ll.⁷⁰ Però s'hi han d'afegir els materials donats i la molta feina feta gratuïtament.

A la capella central s'hi col·locà l'antic retaule del Roser al que en 1867 s'hi afegiren les estàtues de St. Joaquim i Sta. Anna. Les altres

⁵⁵ N. Rector Caldentey, Id. Caixó II.

⁵⁶ i ⁵⁷ "Llibre de Obreries de la parròquia". La part de St. Isidre.

⁵⁸ Furió Id. pàg. 163.

⁵⁹ i ⁶⁰ Ll. R. C. a la darrera pàg. que no està foliada.

⁶¹ Nota a l'inventari de 1878. A. P.

⁶² "Diario de Palma" del dia següent.

⁶³ i ⁶⁴ Es veu a través dels Llibres de Difunts i Obres Pies. A. P.

⁶⁵ Mn. Joan Vich "Correo de Mallorca" 5 i 6 juny de 1930 i article meu al programa de les festes a la santa mallorquina de 1974.

⁶⁶ Furió Id. pàg. 173.

⁶⁷ Josep Capó, "El Beat Ramon Llull a la vila de Santa Maria del Camí" Estudios Lulianos. Tom XVII. Palma 1973.

⁶⁸ i ⁶⁹ "Llibre de la Obra del Roser" A. P.

⁷⁰ Relació del 2 de gener 1861. A. P.

capelles laterals prest tengueren retaules senzills. Son dignes de notar a la primera capella de l'esquerra les relíquies dels màrtirs Santa Aurèlia i el seu fill St. Diodor. El Papa Gregori XVI les donà a D. Jaume Ballester d'Oleza i aquest a la nostra parròquia,⁷¹ on foren col·locades el 8 de setembre de 1861.⁷² A la darrera capella de la dreta i de l'esquerra s'hi guarden respectivament les pintures de santa Caterina, màrtir i sant Joan Evangelista de Josep Martorell que abans estaven a l'orgue.

Durant els tres darrers mesos de 1926 baix la direcció de l'arquitecte Guillem Forteza s'aixebà la capella i s'obriren els dotze finestrals de la part superior.⁷³

Mare de Déu de Lourdes.— Es troba al pas a la dreta a l'entrar a la capella fonda. El retaule és de Marc Llinàs⁷⁴ i l'ornamentació de Bernat Matas qui el 31 de desembre de 1883 va rebre 401 però no diu de quina classe de moneda.⁷⁵ La imatge de la Mare de Déu fou duita pel rector Caldentey de fora Mallorca.⁷⁶ La de Santa Bernardeta és de Tomàs Vila el seu preu en 1929, és de 600 pts.⁷⁷

En 1889 enfront del retaule es col·locà una gran tela de les basíliques de Lourdes, obra de Joan Font.⁷⁸ La vasa de Salvador Torres valgué 100 pts.⁷⁹

Posteriorment s'adquirí una altra imatge més petita per les processons: "He recibido del R.S. Cura Párroco de Sta. María D. Jorge de Oleza la cantidad de trecientas veinte y cinco ptas. importe de hacer una estatua de Ntra. Sra. de Lourdes toda de madera para la misma iglesia parroquial. Sta. María 27 enero de 1894. Marcos Llinás. Son 325 pts".⁸⁰

Objectes de l'església

1772.— El bisbe Garrido de la Vega entrega una custòdia per l'exposició del Santíssim. Procedia del convent de St. Martí d'on s'havien expulsats els jesuïtes.⁸¹

⁷¹ "La Familia de Oleza en Mallorca" de D. José de Oleza y de España Palma 1973. pàgs. 374 i 448.

⁷² N. Rector Caldentey, Id. Caixó III.

⁷³ "Llibre de comptes de la parròquia" de l'any esmentat.

⁷⁴ Notes manuscrites de Mn. Joan Vich, en poder de la seva família.

⁷⁵ R. S.

⁷⁶ Es sap per tradició.

⁷⁷ "Llibre de comptes" de l'any esmentat

⁷⁹ i ⁸⁰ R. S.

⁸¹ Nota del Rector Mora a l'acta de la Visita Pastoral de l'esmentat bisbe del 10 de maig de 1776.

1808.— 100 ll. a compte d'una campana que ha de fabricar Jaume Juan Valera.⁸²

1813.— Hi ha rebuts per un valor total de 969 ll. 12 s. per una campana que ha de fer Domingo Varela.⁸³

1864.— Dos escalons dues pilastres i un pallis, 200 ll. a Antoni Llinàs.⁸⁴

1923.— 500 pts. per quatre reclinatoris a l'escultor Sebastià Alcover.⁸⁵

1925.— Per un copó de plata amb dues copes i les seves tapadores, 740 pts. a Josep Forteza Rey.⁸⁶

1928.— La vila regalà el bàcul al bisbe Joan Perelló, el dibuix era de Guillem Forteza, Arquitecte.⁸⁷ El fabricà la joieria Coda de Palma, el seu cost fou de 3.100 pts.⁸⁸

1928.— La làpida del campanar en memòria del rector Caldentey i la de la seva nova sepultura a la capella del Roser en 1929 foren llavorades per l'escultor Miquel Sacanell.⁸⁹ La darrera valgué 833 pts.⁹⁰ Els dibuixos d'amdues làpides són de l'arquitecte Guillem Forteza.⁹¹

1970.— Al jardí del "Sagrat" en homenatge del bisbe Perelló fou col·locat per l'Ajuntament un monòlit amb un baixrelleu de bronze. El monòlit fou extret d'un lloc proper a la Font Coberta de Lluc; el baixrelleu és de Forteza Mateu.

Església de la Mare de Déu de la Soledat

En 1682 el convent de Mínims que un segle abans s'havia fundat a les afores de la Ciutat i que de 1584 a 1585 havia tengut per correc-

⁸², ⁸³ i ⁸⁴ R. S.

⁸⁵ i ⁸⁶ Llibre de comptes dels anys expressats.

⁸⁷ Ho sé entre altres de D. Miquel Forteza, germà de l'arquitecte.

⁸⁸ Nota de despeses de les festes al bisbe Perelló, any 1928. A. P.

⁸⁹ "Correo de Mallorca" 7 maig 1928.

⁹⁰ Llibre de comptes de l'any expressat.

⁹¹ Entre altres, ho sé de D. Miquel Forteza.

L'investigador Furió, citat amb certa freqüència, era amic del rector Antoni Esteva. Es trobava a la parròquia el dia que el rector prengué possessori (Panorama Balear, pàg. 167) Havien publicat junts en 1834 unes Constitucions del Col·legi de la Sapiència (Bover: Escritores Balears, pag. 335). Es veu per les obres de l'investigador, que escorcollà l'arxiu parroquial. Furió tengué el càrrec de Procurador de censos i plets de la parròquia de l'octubre de 1834 al 14 de maig de 1839. (Ll. R. C. pàgs. 78, 79 i 80).

L'escultor Bernat Matas, que treballà força a la parròquia tengué casa a Santa Maria, al carrer Llarg, que continuà el seu fill Vicenç, per passar-hi l'estiu i el temps de les pestes de Ciutat. M'ho manifestà una filla d'aquest darrer, D.ª Francisca Matas i Cardell, que vivia a Palma, carrer Merced n. 1 Els seus descendents encara hi habiten i m'han dit que Vicenç Matas es formà com a pintor a Roma. A Palma els Matas tengueren el taller a la Plaça Major; a la segona meitat del segle passat el traslladaren a on encara habiten els descendents.

tor al P. Gaspar de Bono es traslladà a Santa Maria del Camí. Des del principi fins al 28 d'agost de 1683 habitaren els frares la casa coneguda per ca n'Andria, a la confluència dels camins de Ciutat i Sóller. Actualment hi ha el "celler Sa Sínia". En aquesta data els frares passaren al nou convent que constava d'un dormitori amb cinc celles i un Oratori provisional amb dues quarterades de terra.⁹²

Mn. Pere Torres Siquier diu: "Dada la pobreza de nuestro convento, difficilmente por sus propios medios hubiera podido pasar de ser una construcción provisional. Fue el P. Miguel Canals, verdadero fundador de este convento, quien elegido Provincial por tercera vez en el año 1692, se dio de lleno a coronar su obra. He aquí lo que nos dice el autor de la crónica de la orden: "Deseoso el M. R. P. Miguel Canals, lector jubilado, calificador del Santo Oficio, examinador sinodal y tercera vez Provincial de esta provincia de Mallorca, de edificar iglesia a Ntra. Sra. de la Soledad del convento de Santa María del Camí, empezó a practicar sus diligencias y a buscar dinero para la fábrica de dicha iglesia en el año 1694 y con la asistencia de Dios pudo tanto su verdadero anhelo que en el tiempo de seis años juntó la cantidad de 4.173 libras, 18 sueldos y 6 dineros que empleó en fabricar una suntuosa iglesia con su sacristía muy capaz y dos partes del claustro de dicho convento, junto con sus oficinas de refectorio, de profundis y cocina y aun previno 28 columnas de piedra de cantería necesaria para hacer corredores de todo el claustro, con lo cual quedará completamente acabado este convento".

La iglesia se construyó bajo la dirección del notable maestro albañil santamariense "mestre Lluç Mesquida". Los gastos de construcción de la misma sin contar la sacristía subieron a 3.100 l. 16 s. y 2 d. El 24 de agosto de 1697 el P. Miguel Canals tuvo el gozo de bendecir la nueva iglesia".⁹³

Entorn de 1842, estant exclaustrats els frares les voltes de l'església varen caure, el temple quedà abandonat. D. Marian Conrado i Asprer de Neuburg, Marquès de la Fuensanta, els avantpassats del qual ja havien protegit el dit convent, el va adquirir en pública subasta i dugué a termes les obres de restauració ben importants i costoses. L'església era novament beneïda el 10 de novembre de 1861 pel bisbe Miquel Salvà. En 1864 el Marquès entregà el temple a la diòcesi resservant-se el dret de Patronat. En 1891 s'aixecaren les columnes que sostenen els arcs torals, perquè aquests amenaçaven ruïna.⁹⁴

⁹², ⁹³ i ⁹⁴ "Noticias Históricas del Convento de Mínimos de Santa María del Camí" Monografía en fol. de 28 pàgines, escrita per Pere Torres Siquier, rector de la dita església de 1956 a 1968. Arxiu del Convent.

Altar Major

La imatge de la Verge de la Soledat, titular te al seu costat les del Beat Gaspar de Bono i Nicolau de Longobardi que son de l'escultor Antoni Llabrés.⁹⁵ El temps de la exclaustació es guardaren a la parròquia.⁹⁶ A les parets laterals hi ha dues teles de gran tamany: Sant Alonso Rodríguez pujant de Bellver i el Beat Ramon Llull a la muntanya de Randa de Bartomeu Payeras. Foren beneïdes el 20 de setembre de 1931 pel P. Mateu Colom, bisbe d'Osca resident a Sóller.⁹⁷

Capelles de la dreta des del presbiteri al portal major.

Cor de Jesús.— A la paret esquerra tela a l'oli de la Sagrada Família, obra i obsequi de Faust Morell Orlandis.⁹⁸

Verge de Lourdes.— A l'esquerra tela a l'oli de Sant Ignassi de Loyola de Joan Torres, acabada al març de 1861 i col·locada al febrer de l'any següent.

La Immaculada.— A l'esquerra tela a l'oli de Sant Antoni M.ª Claret qui essent arquebisbe, al setembre de 1860, visità el convent. La dita tela és de M. Camps i fou col·locada al maig de 1956.⁹⁹

Sant Crist.— Dues teles de Bartomeu Payeras, la Verge del Carme i el Purgatori, signades i datades en 1939.

Capelles de l'esquerra.

Sant Francesc de Paula.— Valiosa talla del temps del frares. A la paret de la dreta, tela a l'oli d'Antoni Ribas, signada i datada en 1865, titulada "Ascensión de la Beata Catalina Thomàs".

Sant Primitiu.— Les despulles del dit màrtir romà foren obtingudes a Roma per D. Marian Conrado en 1867 i col·locades al convent el 10 d'abril de 1869. Al fons de la capella s'hi col·locà també una tela del sant, d'Antoni Ribas.

⁹⁵ Furiò: Diccionario Histórico. Id.

⁹⁶ Noticias Históricas. Id.

⁹⁷ "Memorias de la iglesia del Convento" plec manuscrit per Mn. Gabriel Salvà, els anys que fou rector de la dita església 1925-1950. Arxiu del Convent.

⁹⁸ "Relación de noticias del Convento" Notes Històriques escrites per D. Marian Conrado i Aspre de Neuburg, Marqués de la Fuensanta, que abarquen de 1854 a 1880. Arxiu de Ca'n Conrado de Santa Maria del Camí. A l'arxiu del convent n'existeix una còpia mecanografiada per Andreu Bestard i Mas.

Quan no dic altra cosa, les notícies compreses entre les dues dites dates, estan preses dels dos esmentats manuscrits.

⁹⁹ A. E. Caixó de Santa Maria.

“El Perpetuo Socorro”.— Quadre de 85 per 75 cm. beneït a Roma pel Papa Pius IX l'any 1877 i regalat al Marquès de la Fuensanta pel convent on fou col·locat el 7 de setembre de 1878. A les parets laterals hi ha teles de St. Alfons M.ª de Ligorí i St. Gerard M.ª Mayela pintats respectivament en 1932 i 1935 per Margarida Coll Pericàs.

St. Josep.— A la dreta tela a l'oli de Santa Isabel d'Ongría, en honor de la Reina Isabel II, que havia protegit la restauració del convent. És original de Ricard Ankerman qui durant una estada a Santa Maria, un estiu o un temps de còlera a Ciutat pintà els personatges al natural. Sols m'ha estat possible identificar, segons notícies verbals, la nina que es presentada a la santa. Es tracta d'Isabel Canyelles Crespi, filla del notari D. Guillem Canyelles Feliu, de Ca's Sucre qui pagà el valor del quadre.¹⁰⁰ Existia ja en 1867.

A l'esquerra, tela a l'oli de St. Roc, iniciada pel Marquès de la Fuensanta i acabada pel pintor Vicenç Matas; un i altre es trobaven refugiats a Santa Maria el temps del còlera de Ciutat de 1870.

Sacristia

Sala primera: Tela a l'oli de la Immaculada de Pau Palou de Comasema, existia ja a la seva capella en 1870, d'on fou substituïda per una imatge en 1928.

El P. Miquel Canals, mínim mort en 1713. No es coneix l'autor però per la semblança en les coses accidentals, taula, tinter, etc., amb la del rector Castanyer de la parròquia es atribuïda a Melcior Borràs.

Dos quadros petits, del Cor de Jesús i del Cor de Maria, respectivament pintats pel Marquès de la Fuensanta. Existien ja en 1877.

El P. Nofre “així anomenat a l'inventari de 1899 d'Agustí Bua-des.”¹⁰¹

Dins una caixa es guarda la talla del Sant Crist de l'antic gremi de sabaters de Palma, que s'emplea pel Davallament del Divendres Sant.

Sala segona.— La Verge del Carme, de 1929, de Pere Càffaro. El Purgatori del Marquès de la Fuensanta, pintat aquí durant el còlera de Palma de 1870. Al dit quadre s'hi veuen cavallers amb l'hàbit de les ordres militars a què pertencia el marquès.

El bisbe Miquel Salvà atribuït a Joan Mestres. Mn. Joan Mesquida i Canyelles, santamarier distingit, rector del convent, d'autor desconegut, es troba ja l'inventari de 1877.

¹⁰⁰ Manifestacions de la família Canyelles de Ca's Sucre.

¹⁰¹ Així hi assegurava D.ª Catalina Conrado i Contestí, filla del Marquès. A Ca'n Conrado de Santa Maria hi ha altres teles pintades pel Sr. Marquès, de tema santamarier, ordinàriament relacionades amb el convent.

La Verge Maria amb l'Infant Jesús i Sant Antoni de Padua, amb dues teles de D.ª Nicolasa Manzano de Moragues.

La custòdia del Santíssim de llautó d'Hermandos Fuster de 1879.¹⁰² Dos candelers majors de l'escultor "Bernardino" de 1882. Una creu, dibuix de Joan Salom Salom i llavorada per Jordi Crespí Frontera, en 1930, dos joves santamariers. Fou daurada per l'escultor Galmés Jofre.

Apèndix

La capella del cementiri i dues dependències, una a cada part foren beneïdes pel novembre de 1911.¹⁰³ La capella del convent de les Germanes de la Caritat fou beneïda l'1 de desembre de 1913.¹⁰⁴ Una i altra capella foren planetjades pel prevere de Lluçmajor Mn. Miquel Salvà. Encara n'hi ha qui el recorden diverses vegades que vengué a visitar les seves obres. El mestre fou el meu avi Miquel Juan Mesquida i tota la feina d'escultor de les dues capelles més la de les columnes de la façana del cementiri són del seu fill Jaume.

El Sant Crist de la capella del cementiri és de Sebastià Alcover, costà 150 pts.¹⁰⁵

El retaule i el sagrari de la capella de les Germanes de la Caritat eren de l'escultor de Lluçmajor Miquel Mir.¹⁰⁶ Han estat llevats fa pocs anys amb la reforma litúrgica.

Les monges poseeixen també les pintures dels seus fundadors d'Agustí Buades: Sor Maria del Cor de Jesús, signada pel pintor i col·locada vers el 1911 i el rector Caldentey, sense signar, més antiga.

He fet la relació de les pintures, imatges i altres objectes d'art de la parròquia i el convent, de les quals es coneix el seu autor o al menys la data de la seva adquisició. N'existeixen d'altres que no esment perquè no es té per ara cap de les dites notícies. Queda encara per fer la seva classificació dins l'art i valoració de mèrits.

Santa Maria del Camí, dia 26 de febrer de 1975.

JOSEP CAPO I JUAN

¹⁰² Gravació a la mateixa custòdia.

¹⁰³ Nota manuscrita a l'A. P.

¹⁰⁴ Sor Maria del Corazón de Jesús Nadal y las Hermanas de la Caridad de Manacor" por Antoni Truyols. Palma 1924.

¹⁰⁵ Acta de L'ajuntament del 12-IX-1911.

¹⁰⁶ "Sor Magdalena... Id.

SIGNATURES D'ARTISTES ESMENTATS

*Miquel Barthelemy Junca
Fuyter*

Pere Juan Obredor Sculptor

Nicolau Bonnin

Dibuix del bàcul del bisbe
Perelló per Guillem Forteza